

doğan bazı yaklaşımların İslâm fihhına tesir etmesi ve bu tesirin günümüze kadar gelmesi gösterilmektedir. Zekâtlarını devlete vermek istemeyenlerin doğrudan hak sahiplerine dağıtması sonucu ortaya çıkan görüş ayrılığı buna bir örnektir.

Muâviye hilâfetinin mühim icraatları arasında yer alan olumlu gelişmelerden biri, fetihlerin tekrar başlamasıdır. Araştırmada Muâviye iktidarında ve Hz. Ebû Bekir döneminde yapılan fetihler arasında, toplumu yeniden inşa etme gibi bazı yönlerden benzerlik kurulduğu dikkati çekmektedir.

Eser, genel değerlendirmelerin yapıldığı Sonuç ve Muâviye'ye ait soykütüğünün verildiği "Ek" ile son bulmaktadır.

Aycan, Önsöz'de yer verdiği bir ifadesinde araştırmacıların "Hulefâ-yi Râşidîn sonrası dönemleri, siyasî ihtilâfların dinî hüviyet kazanması sebebiyle incelemekten çekinmekte" olduklarını belirtmektedir. Yazar, Muâviye b. Ebû Süfyân gibi tarihî öneme sahip; fakat hakkındaki farklı yaklaşımların kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığı tartışmalı bir şahsiyeti inceleme konusu yaparak yine kendi ifadesiyle "mevcut malzemeye dayanarak doğruya en yakın bilgilere ulaşmak için gayret gösterdiği ve bu sürecin doğru anlaşılmasına katkıda bulunduğu" başarılı bir çalışmaya imza atmıştır. Rivayetlerin derinlemesine tetkik edildiği, kabileler bazında siyasî ilişkilerin değerlendirmeye tâbi tutulduğu, Doğulu ve Batılı araştırmacıların görüşleri arasında mukayeselerin yapıldığı bu eser, orijinal tespitleri ile de İslâm tarihi sahasında önemli bir boşluğu doldurmuş ve başvuru kitapları arasında yerini almıştır.

Gülgün Uyar

İbn Rüşd Felsefesi, Hüseyin Sanoğlu.

İstanbul: Klasik, 2003. xvi + 319 sayfa.

Türkiye'deki İslâm felsefesi çalışmalarının tarihini geçen yüzyılın başlarına kadar götürmek mümkünse de, İslâmî ilimlerin diğer dallarında olduğu gibi bu alandaki çalışmaların da hem nicelik hem de nitelik açısından ancak 1980'lerden sonra önemli bir gelişme gösterdiği bilinen bir gerçektir. Oryantalistlerin İslâm felsefesiyle ilgili akademik düzeydeki çalışmalarının XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başladığı düşünüldüğünde ise ülkemizdeki çalışmaların henüz emekleme döneminde olduğunu söylemek hiç de abartılı bir hüküm olmayacaktır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak günümüz Türkiye'sinde bu alanda yapılan çalışmaların daha çok İslâm felsefesi mirasını doğru bir şekilde anlayıp aktarma yönünde bir gelişim seyri takip ettiği

görülmektedir. İslâm felsefesi mirasını doğru bir şekilde anlayıp aktarmanın öncelikli yolu ise bize bu mirası bırakan filozofların düşünce sistemlerini bütün yönleriyle ortaya koymaktan geçmektedir. Bu aşamadan sonra yapılacak tahlilî ve mukayeseli çalışmalar, söz konusu birikimin bütün boyutlarıyla ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Bunlar gerçekleştirilmeksizin sağlam temellere dayanan, önyargılardan arınmış ciddi bir “İslâm felsefesi tarihi” yazmanın ve buradan hareketle özgün felsefe(ler) üretmenin imkânsızlığı ise izahtan varestedir.

İslâm felsefesi mirasının keşfine yönelik Türkiye’de yapılan önemli çalışmalarından biri de Hüseyin Sarioğlu’nun, İslâm dünyasında VIII-XIII. yüzyıllar arasında dil, edebiyat, dinî ilimler ve felsefe alanında görülen yoğun faaliyetin en başarılı ve en seçkin temsilcilerinden biri olan ve –her ne kadar İslâm düşüncesinde bir gelenek oluşturamamış olsa da– Latin ortaçağını etkileyerek Batı’da Rönesans fikrinin ortaya çıkışında önemli katkıları bulunan “büyük şârih” İbn Rüşd ve onun felsefî sistemini konu edinen İbn Rüşd Felsefesi adlı eseridir. Kitap temelde, Sarioğlu’nun 1993’te tamamladığı ve Türkiye’de İbn Rüşd felsefesi üzerine yapılmış ilk doktora tezi özelliğini hâiz olan “İbn Rüşd ve Felsefesi” isimli çalışmaya dayanmaktadır. Giriş ve Sonuç dışında altı bölümden oluşan eser, Sarioğlu’nun da Önsöz’de belirttiği gibi, “İbn Rüşd’ün düşünce sistemini, kendi bütünlüğü içinde inceleyerek olduğu gibi ortaya koymayı” amaçlamaktadır (s. viii). Bu amacı gerçekleştirmek için, öncelikle doğrudan filozofun kendi eserlerine başvurmaya çalıştığını belirten yazar, İbn Rüşd’ün farklı şekillerde yorumlanan görüşlerini tespit ve tahlil ederken de daha önce yapılmış yorumlara çok fazla başvurmadığını ve mecbur olmadıkça bu görüşleri başka düşünürlerin görüşleriyle mukayese yoluna gitmediğini ifade etmektedir (s. viii-ix).

Gerek İbn Rüşd öncesi gerekse İbn Rüşd’ün yaşadığı dönemdeki Endülüs’ün siyasi, ilmî ve kültürel atmosferini ana hatlarıyla ortaya koyan Giriş bölümünden sonra yazar, “İbn Rüşd” başlıklı birinci bölümde filozofun hayatı ve yaşadığı çevre yanında, felsefesine rengini veren ilim zihniyeti ve yöntem ilkelerini, ilimlerin tasnifini, eserlerini ve hem İslâm dünyasındaki hem de Batı’daki etkilerini ele almaktadır. Bu bölümde yazarın özellikle İbn Rüşd’ün sahip olduğu ilim zihniyeti ve yöntem ilkelerine ayrı bir önem attığı dikkat çekmektedir. Dokuz madde olarak sıralanan bu ilkeler, yazara göre, filozofun genel olarak felsefeye bakışını, sahip olduğu felsefe tasavvurunu bizlere sunduğu gibi, onun Aristo’ya olan sadakatini anlamamız noktasında da önemli ipuçları ihtiva etmektedir.

“Tabiat Felsefesi” başlıklı ikinci bölümde, Sarioğlu önce İbn Rüşd’ün cisim ve türleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymakta, ardından da filozofun değişim, mekân ve zaman konularına yaklaşımlarını incelemektedir. Filozofun psikoloji konusundaki düşüncelerini inceleyen üçüncü bölümde ise nefsin

varlığı, güç ve işlevleri ile nefis-beden ilişkisi ve nefsin ölümsüzlüğü meseleleri işlenmektedir. “Bilgi Felsefesi” başlığını taşıyan dördüncü bölümde, filozof açısından bilginin imkânı, sebeplilik, bilginin kaynağı ve beşerî bilginin sınırları gibi konular ele alınırken, bu bağlamda İbn Rüşd’ün, selefleri Fârâbî ve İbn Sînâ’dan ayrıldığı temel noktalardan biri olan “fa’âl akıl’la ittisâl” meselesi de bütün yönleriyle incelenerek İbn Rüşd’ün bu konudaki düşüncesinin, seleflerinkine kıyasla daha sağlıklı ve tutarlı olduğuna dikkat çekilmektedir.

İbn Rüşd’ün varlık felsefesinin irdelendiği beşinci bölümde, filozofun “mevcûd”, “kategoriler” ve “kuvve-fil” kavramları bağlamında genel olarak varlık sorununa bakışı sergilendikten sonra İbn Rüşd’ün, İbn Sînâ eleştirisinin önemli noktalarından birini teşkil eden varlık-mahiyet ilişkisi ele alınarak varlık ilkeleri (ilk madde ve sûret) ve varlık türleri (zorunlu varlık, mümkün varlık) ile ilgili konular, filozofun düşünce sistemi içindeki yerlerine uygun bir biçimde incelenmekte ve bu bölüm filozofun Tanrı-âlem ilişkisi hakkındaki düşüncelerinin ortaya konulmasıyla sona ermektedir. Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında İbn Rüşd’ün özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ’nın benimsediği Yeni Eflâtuncu sudûr teorisine yönelttiği ciddi eleştiriler ve buna karşı bir alternatif olarak ortaya koyduğu “sürekli yaratma” (*el-halku’l-müstemir*) teorisi de yazar tarafından ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmekte ve bu teori sayesinde İbn Rüşd’ün, “yalnızca Aristo’nun pasif ilk muharrir anlayışından ve sudûrcu filozoflardan ayrılmakla kalmayıp, aynı zamanda Tanrı-âlem ilişkisi ve âlemin işleyişi konusunda ileri sürülen deist, mekanist, panteist ve vahdet-i vücudçu görüşlere itibar etmediğini de ortaya koyduğu” ısrarla ifade edilmektedir (s. 289).

Kitabın son bölümü filozofun din felsefesine ayrılmıştır. İbn Rüşd’ün eserlerinin çoğunun Aristo’nun kitaplarına yazılmış farklı hacim ve üslûplardaki şerhlerden ibaret olduğu göz önünde bulundurulduğunda, filozofun kendisine ait, orijinal düşüncelerini tespit noktasında, ağırlıklı olarak din felsefesi konularını ele aldığı *Faslü’l-makâl* ve *el-Keşf ‘an menâhici’l-edille* adlı telif eserlerinin öneminin bir kat daha arttığını söylemek mümkündür. Sarıoğlu da bu çerçevede ilk olarak filozofun, İslâm düşünce geleneğine yaptığı en büyük katkılardan biri olan din-felsefe ilişkisi ve te’vil konusundaki düşüncelerini incelemektedir. Müellif, İbn Rüşd’ün bu konuda ulaştığı sonuç kadar, hareket noktası itibariyle de kendisinden önceki Meşşâî filozoflardan ayrıldığını ve onların aksine felsefe açısından dinin değil, din açısından felsefenin meşruiyetini ve konumunu belirlemeye çalıştığını belirtmektedir. Bu bölümün geri kalan kısımlarında ise Sarıoğlu “Din Felsefesinin Temel Problemleri” başlığı altında, İbn Rüşd’ün isbât-ı vâcib delili olarak ortaya koyduğu inâyet ve ihtirâ’ delillerini, Allah’ın birliği, sıfatları, fiilleri (yaratma, peygamber gönderme, kazâ-kader, adalet-zulüm ve âhiret hayatı) ve ilahî bilginin cüz’î varlıklarla olan ilişkisi konusunda filozofun düşüncelerini ele alıp değerlendirmektedir.

Sonuç bölümünde kitap boyunca ele aldığı meselelerin özetini veren yazar, gerek antik ve Helenistik felsefe, gerekse İslâm düşüncesi alanında o güne kadar oluşmuş zengin birikimi yeniden ele alıp tartışarak farklı yorumlar getiren İbn Rüşd'ün, tabiat felsefesinden psikoloji ve bilgi felsefesine, varlık felsefesinden din felsefesine kadar her alanda ortaya koyduğu farklı yaklaşımları ve özgün görüşleriyle gerek Aristo'dan gerek İskender Afrodîsi ve Themistius gibi Aristo yorumcularından gerekse Fârâbi ve İbn Sînâ gibi Yeni-Eflâtuncu İslâm meşşâilerinden büyük ölçüde ayrıldığını ifade etmektedir. İbn Rüşd'ün Aristo'ya bağlı, onun sâdik bir takipçisi ve sadece bir yorumcusu olduğu şeklindeki yaygın kanaate katılmadığını belirten yazar, İbn Rüşd'ün Allah-kâinat-insan ilişkilerini çok iyi kavrayıp insan gerçeği ile birlikte din olgusunu da önemseyerek düşünce sisteminin merkezine alan büyük bir filozof olduğu düşüncesindedir. Bu noktada Saroğlu, filozofun insanlığa yeni ufuklar açmış ve açabilecek mahiyetteki ilim zihniyeti ve yöntem ilkeleriyle fikirlerinin Batı dünyasında geniş yankılar uyandırıp derin izler bırakmış olmasına rağmen İslâm dünyasında hak ettiği ilgiyi görememiş olmasının da müslümanlar için büyük bir kayıp olduğunu belirtmektedir.

Bütün bunların yanında, eserde bazı eksiklikler de söz konusudur. İbn Rüşd'ün eserlerinin ele alındığı birinci bölümün ilgili kısmında, filozofun, çoğunu Aristo'nun eserlerine yazdığı *tefsir, telhis, cevâmi'*, *makale, ta'lik, zarûrî, muhtasar, şerh* gibi farklı yazı türlerinin teknik ve üslûp farklılıklarından bahsedilmediği, filozofun niçin böyle farklı yazı türleri kullandığına ve bunda İbn Rüşd'ün fikrî gelişim ve değişiminin herhangi bir etkisinin olup olmadığına değinilmediği görülmektedir. Yine filozofun eserlerinin, benimsemiş olduğu ilimler tasnifine göre sıralandığı; ancak bu eserlerden hangilerinin günümüze geldiği, günümüze gelenlerin matbu olup olmadığı gibi teknik konularda herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Gerek İslâm dünyasına gerekse Batı'ya etkilerinin ele alındığı bölümde, özellikle filozofun Batı'ya etkilerinin hayli kısa tutulduğu dikkat çekmektedir. Yazar, söz konusu bölümün sonunda, bu hususun çalışmasının doğrudan konusu olmadığı için bu kısa bilgileri vermekle yetindiğini belirtse de, konu hakkında okuyucuda bütüncül bir resmin oluşması için en azından Latin İbn Rüşdcülüğü, Yahudi İbn Rüşdcülüğü ve Papalığın bunlara karşı gösterdiği tepkiler ile İbn Rüşd'ün modern Batı düşüncesine etkilerinin biraz geniş bir şekilde ele alınması daha yararlı olabilirdi.

Son olarak İbn Rüşd Felsefesi gibi genel bir başlığa sahip olan eserde, filozofun nazarî felsefenin alanına giren ilim dallarına dair düşünceleri bütün yönleriyle ele alınmasına rağmen amelî felsefeyle, yani ahlâk ve siyasetle ilgili görüşlerine yer verilmediği görülmektedir.

Söz konusu eksikliklere rağmen ciddi bir bilimsel araştırma ürünü olan ve oldukça geniş bir literatür kullanılarak hazırlanan bu eserin, Türkiye'de

kendisinden sonra İbn Rüşd üzerine yapılan pek çok çalışmaya öncülük etmesi açısından da hayli önemli bir konuma sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Eserin bu öncü niteliği, büyük ölçüde kapsayıcılığından ve İbn Rüşd'ü, onun Aristo'yu şerh ederken kullandığı yöntemi kullanarak, yani onu kendisini ortaya koyduğu gibi anlayıp aktarmasından kaynaklanmaktadır.

M. Cüneyt Kaya

Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804-1946,
Firoozeh Kashani-Sabet.
Princeton: Princeton University Press, 1999. xx + 304 pp.

Kashani-Sabet's *Frontier Fictions* deals with Iranian self-definition in the nineteenth and first half of the twentieth centuries by examining the concept of national geography in Iran. As Kashani-Sabet notes, scholars have considered an array of concepts, including language, religion, history and land as salient features of Iranian, and for that matter Turkish and Arab, nationalist discourses. *Frontier Fictions* attempts to identify the "primary impetus" for Iranian nationalist discourse and national consciousness. The study focuses on land as an understudied cultural construct, which she argues, "provided the primary impetus for Iranian nationalist discourse."

Starting with the Russo-Persian war of 1804, geography, land and frontiers became the locus of patriotism, vision of unity, desire for reform and economic independence, despite the painful realities of political and social fragmentation, loss of territory and constant frontier frictions. *Frontier Fictions* highlights how the imagined Iranian landscape, expressed in a wide-ranging printed media, became the cornerstone of religious and political discourses (including ideas of unity and independence) that defined the Iranian nation and set in motion political changes in the nineteenth and twentieth centuries.

Approaching the subject with the assumption that territory was a cornerstone of Iranian nationalist imagination, Kashani-Sabet asserts that the conception of land was not just an idle dream, but rather it was a tangible and visual element that provoked a sense of community projecting itself vertically in history and horizontally in geography. It is argued also that the "*Imagined Communities* undermined the long-standing tendency of societies to define territories that set themselves apart from others." *Frontier Fiction's* conceptual stance does not completely tally with that of *Imagined Communities*. However, Kashani-Sabet could have helped the reader by providing a more detailed examination of previous land-based approaches to nationalism